

Inhoud

Inleiding	11
Leugen is macht	27
Het liegen	36
De leugenaar	48
De leugen	60
De gelovige	77
De leugen is een dialoog	90
Leugen als weten	101
Liegen betekent: geen signalen geven	107
Wie we geloven	125
Wat we geloven	134
Waardoor we geloven	141
Waarom we willen geloven	147
Vorbij de macht	154
Waarheid als luxe	157
Wereld als leugen	165
In het oog van de ander	176
De wil tot het jij	183
Over dialogisch denken	188
Over de oprechtheid	196
Dankwoord	201
Meer persoonlijke aanbevelingen om verder te lezen	203

Inleiding

Geen mens wil de waarheid. Al zijn we het enige wezen dat ernaar vraagt, toch willen we er hoogstens een deel van zeggen en horen, lang niet alles. Het lijkt wel alsof de mens geen 'ik' kan zeggen zonder de sterke behoefte zo snel mogelijk alles daarvan weer te verdoezelen en te verdraaien, en wanneer de mistflarden van het geheim niet volstaan om te verhullen wat we denken en voelen, mag het ook best misleiding zijn. De mens liegt sinds hij weet hoe je tekens geeft. We liegen als we spreken en schrijven, tekenen en uitbeelden, we liegen zelfs als we zwijgen. Of het nu met kleine gebaren is, met een blik, met afleidend gebabbel of met onze hele persoon, we zijn meesters in het vervalsen en misleiden, sterker nog, we hebben niet eens een concreet doel nodig om elkaar een rad voor ogen te draaien. We liegen zelfs tegen degenen van wie we allang weten dat we van hen niets te vrezen hebben en dat zij ons graag zien zoals we zijn. Liegen – dat is het meest alledaagse in de mensenwereld. En toch is er niets wat ons zo verrast als een leugen.

Hoe vaak we het ook al hebben meegemaakt, toch zijn we nooit voorbereid op het ogenblik dat we inzien dat we belogen en bedrogen zijn. De betekenis van dit inzicht reikt veel verder dan het moment. Waarheid waar we geen rekening mee houden, is het licht waarin onze illusies en hoop

tot stof vergaan. In de waarheid eindigt de vrijheid. Met de waarheid komt kennis, dus macht, iets wat niet simpelweg weer verdwijnt, alleen omdat wij onze ogen en oren sluiten en onze mond houden. Hoe verleidelijk is dan de gedachte dat er helemaal geen waarheid bestaat, dus dat ieder mens zijn eigen waarheid zou kunnen hebben, helemaal naar zijn eigen droombeeld, onaantastbaar voor alle anderen en zelfs voor de wereld. Niet hoeven zien wat bestaat; niet hoeven horen wat anderen echt denken; wie heeft daar nog nooit naar verlangd? En toch veroordelen we de leugen.

Geen mens wil voor leugenaar doorgaan. De verdenking niet betrouwbaar te zijn trekt meer in twijfel dan een gebaar of een uitspraak. Zoals ook het onbehagen niet te weten wat er echt aan de hand is, omdat anderen het voor ons verborgen houden, ons uiteindelijk aan onze eigen zintuigen en ervaring doet twijfelen. Wie niet meer weet of men hem gelooft is net zo verloren als iemand die niet meer weet wat hij nog kan geloven. Iedereen die er ooit onverhoeds mee werd geconfronteerd, weet dat de leugen een met niets te vergelijken verwoestende kracht heeft. En toch liegen we.

Tot de waarheid over de leugen behoort bovenal dit: we liegen en raken toch nooit gewend aan de leugen.

Daarbij kennen we allang genoeg argumenten voor een meer ontspannen omgang met de gecultiveerde onwaarheid. Weliswaar heeft het nooit ontbroken aan vermaningen dat de leugen ons slechts in het verderf kan storten, omdat ze onvoorwaardelijk kwaad, ja duivels is, en de duivel niet toevallig de vader van de leugen wordt genoemd. Maar in alle culturen kent men ook listige krijgers en slimme boeren die erin slagen zelfs de dood een hak te zetten, omdat ze nog beter dan de duivel weten hoe je het met de waarheid niet te nauw neemt.

Het zou toch dom zijn de leugenaar niet met de leugen te bestrijden. Heerst ook onder vijanden niet, zoals Georg Simmel in zijn *Soziologie* glashelder beschrijft, een 'geestelijk vuistrecht, even meedogenloos, maar soms evenzeer op z'n plaats als het fysieke'? Heeft echt ook hij die me daarmee schade wil berokken recht op mijn waarheid? Liegen kan overduidelijk als wapen dienen, als een overlevingstechniek, net als vele andere onmisbaar in de strijd om het bestaan. Wat zou de maatschappij eigenlijk voorstellen zonder de mogelijkheid te liegen? Alles pleit ervoor dat geen gemeenschap het zelfs twee dagen uithield als we voortdurend tegen elkaar zouden zeggen wat we denken, omdat we absolute waarachtigheid helemaal niet verdragen. Maakt dat van de leugen op de keper beschouwd zelfs een deugd? Een uitdrukking van doorleefde humaniteit? Wie de lof zingt van de leugen verdedigt niet alleen het beginsel van gelijke wapens in oorlog, maar is ervan overtuigd dat ons vermogen tot liegen gemeenschap kan stichten of op zijn minst bewaren. En is ze niet ook de voorwaarde voor kunst en cultuur, omdat beide helemaal niet denkbaar zouden zijn zonder de specifiek menselijke distantie tot het feitelijke? Sterker nog, zouden er zelfs wel vrienden zijn zonder de leugen? En toch kan een vriendschap nooit zo reddeloos worden verbroken als na één enkele leugen. Ze kan ons dieper kwetsen dan elk handgemeen.

Dat de wereld leugenachtig is, is een klacht die zo oud is als de mensheid. Wie de vroegste grottekeningen bekijkt, waarin de lotgevallen van de jacht zijn vereeuwigd, kan zich al niet aan de indruk onttrekken dat de hoorns en klauwen van de gedode dieren in werkelijkheid toch niet zo lang geweest zullen zijn. Te allen tijde luidt de diagnose hetzelfde: het was nooit zo erg als juist hier en nu. Als het nadenken

over de leugen ons niettemin telkens weer volslagen nieuw en urgent toeschijnt, komt dat kennelijk doordat we niet graag aan deze hoofdstukken van de menselijke geschiedenis herinnerd worden. Plato was niet de eerste die ervoor waarschuwde dat je je met informatie veel minder geliefd maakt dan met een enigszins goed verteld verhaal. De Griekse filosoof was er stellig van overtuigd dat de mensen zo gehecht zijn aan hun leven in de grot vol dwaallichten, dat ze bij twijfel iemand die hun het licht brengt zelfs een kopje kleiner zouden maken. Daarbij is het niet toevallig het stokpaardje van de filosofie telkens weer opgewonden het ophanden zijnde ‘post-factische’ tijdperk te bezweren en de mensen op te roepen zich af te wenden van de verhalen en terug te keren naar de dingen zelf. Maar waarom houden we onszelf eigenlijk al meer dan tweeduizend jaar het *gnothi seauton*, het ‘ken uzelf’, voor? Is dat misschien omdat we deze voortdurende vermaning allemaal nodig hebben? Zweren en het afleggen van eden, plechtige rituelen zoals het doen van beloftes, voetnoten evenals pijnlijke ondervragingen inclusief het onuitputtelijke arsenaal aan foltertechnieken bewijzen hoe alomtegenwoordig het wantrouwen in de wil tot oprechtheid is. En steeds weer is daar ook de angst dat het weleens te laat zou kunnen zijn en dat de waarheid reddeloos verloren is. ‘De waarheid is heden ten dage zó verduisterd en de leugen zó onwrikbaar, dat je de waarheid alleen nog maar kunt vinden als je haar echt liefhebt,’ noteert Blaise Pascal in de zeventiende eeuw, en dat klinkt ons akelig vertrouwd in de oren. In 1943, dus driehonderd jaar later – Joseph Goebbels wedijvert met Adolf Hitler over de ‘leugens van het internationale financiële jodendom’ en de ‘leugenachtige pers’ – begint Alexandre Koyré, die gelukkig

uit Duitsland is weggevlucht, in Parijs zijn *Réflexions sur le mensonge* met dezelfde aanklacht: 'Nooit heeft men zoveel gelogen als dezer dagen. Nooit werd er zo schaamteloos, zo systematisch en zo onafgebroken gelogen.' Moet het ons dan niet vooral verbazen dat iemand zich er vandaag de dag nog aan stoort als er precies zo wordt gelogen als sinds mensenheugenis het geval was? Mensen liegen. Water is nat. Nou en?

Hoewel ieder van ons weleens heeft gelogen en vermoedelijk zelfs weleens een betrapte leugenaar heeft verontschuldigd, voelen we ons daar nooit echt goed bij, en dat niet alleen omdat iedereen al snel begrijpt dat liegen weliswaar verwant is met spelen, maar omdat ook duidelijk niet iedereen evenveel plezier beleeft aan dit merkwaardige spel. Hoe vaak we ook liegen en ermee wegkomen, hoeveel gegronde redenen we daarvoor ook kunnen aanvoeren, hoe onontkoombaar het ons ook lijkt, de verdenking dat het bij liegen om veel meer gaat dan om goede manieren of, zoals men vroeger zou hebben gezegd, om een van de vele zonden, blijft bestaan. Het diepe gevoel van onbehagen dat de leugen weleens geen werktuig naast andere zou kunnen zijn, dat we veeleer al in de kleinste leugen raken aan iets wat je niet zou mogen aanroeren en waarvan de gevolgen op een gevaarlijke manier de concrete aanleiding en de bedoeling te boven gaan, blijft ons achtervolgen. We vrezen dat de leugen, hoe nuttig ze ook is, altijd al iets anders is dan een willekeurig middel voor alle mogelijke doeleinden. Waarom het niet heel eenvoudig zeggen: ons eigen vermogen tot liegen jaagt ons schrik aan.

Altijd als een fenomeen zulke tegenstrijdige gevoelens uitlokt, bemoeilijkt die verscheurdheid het nadenken. Alle lippendienst ten spijt hebben we bepaald niet besloten of we

al dan niet verder willen leven met de leugen. Maar dat is niet de enige reden waarom we in ons denken voortdurend vastlopen, zodra we proberen vat te krijgen op de leugen. Dat nadenken over de leugen misschien wel de moeilijkste opgave is voor het denken, komt vooral omdat het zoeken naar kennis hier al tegen het onderwerp zelf is gericht: we willen niets minder dan helderheid over iets misleidends, dus niet alleen licht in het duister, maar ook van het duister zelf licht maken. Tegelijk heeft het liegen het echter nergens anders op voorzien dan op het denken, dus precies op het werktuig waarmee we het duister willen ophelderen. Het lijkt haast alsof we in de spiegel willen zien hoe het eruitziet als we onze ogen dichthouden en daarbij niet eens zeker weten of we wel of niet voor een lachspiegel staan. Omdat het duister dat we proberen te begrijpen door het licht aan te doen altijd ook ons eigen duister is, vrezen we het inzicht hierin op voorhand al minstens evenzeer als we het zoeken. Wie niet zojuist het slachtoffer is geworden van een leugenaar en vooral zint op wraak voor de pijn die hij nog voelt, gaat de confrontatie liever uit de weg. In plaats van nieuwsgierig te zijn naar wat hier te leren valt, klinken we, zodra we over de leugen praten, zelf als een betrapte leugenaar, dus als iemand die in een pijnlijke situatie probeert te redden wat er te redden valt. Natuurlijk zouden we graag over een handboek beschikken dat ons leert hoe we een leugenaar kunnen herkennen voor we hem geloven. Maar anderzijds hadden we juist als leugenaars ook graag zo'n boek gehad, zodat we zouden weten wat precies voor een leugen doorgaat en wat dus ook snel als zodanig herkend dreigt te worden. Wie echt hoopt dat men een computerprogramma zou kunnen verzinnen dat leugens op basis van een patroon herkent, schrijft met elk algoritme tegen de leugen altijd ook

een handleiding hoe je in de toekomst kunt liegen zonder gesnapt te worden. Zou het niet kunnen dat we de afgelopen tweeduizend jaar eigenlijk maar één reden hebben gehad om de leugen steeds nauwkeuriger te definiëren, namelijk om in het liegen des te behendiger langs die definitie heen te scheren en de zaak te kunnen bedonderen? De verbazingwekkende bedrevenheid het plotseling heel nauw te nemen als we betrapt zijn, kennen we allemaal.

Bij de leugen hoort het oogmerk. – Maar ik wilde toch helemaal niets!

De leugen is een mededeling. – Maar ik praatte alleen een beetje in mezelf!

De leugen is een uitspraak. – Maar ik heb toch helemaal niets gezegd, en mijn blik, mijn gebaren, dat heb je allemaal verkeerd begrepen!

De leugen is een misleiding. – Maar het was toch helemaal niet serieus bedoeld!

De leugenaar zegt iets tegen beter weten in. – Maar zo precies heb ik het helemaal niet geweten!

De leugenaar spreekt niet de waarheid. – Maar voor mij was dat de waarheid, en bestaat die eigenlijk wel?

Bij de leugen hoort het oogmerk te bedriegen. – Maar ik heb het toch goed bedoeld!

De leugen is het verschaffen van verkeerde informatie. – Dat is allemaal een misverstand. Het was gewoon mijn mening!

De leugenaar is een dader. – Ik ben hier het slachtoffer, namelijk van kwaadwillige verdachtmaking!

Gij zult niet liegen. – Maar liegt niet iedereen?

...

Is er eigenlijk een definitie van de leugen voorstelbaar die niet altijd alleen maar een richtlijn vormt om te weten hoe we het in de toekomst geraffineerder moeten aanpakken? En reeds klinkt het alleen nog maar bedreigend dat we ons na meer dan honderd jaar intensief nadenken over de taal inbeelden ook over de leugen nauwgezet te spreken dan allen voor ons het hebben gekund.

We wijzen er namelijk met voorliefde op dat de beroemde oude Grieken nog helemaal geen eigen term hadden voor de leugen, maar een en hetzelfde woord – *pseudos* – gebruikten voor allerlei dingen, van dwaling en onwaarheid via misleiding tot leugen, en dat ze dus altijd een extra adjectief nodig hadden om niet alles door elkaar te halen. Dat de taal ondanks dit vermeende gebrek aan een term volstond voor het meesterwerk over de listige Odysseus en zelfs voor een hele dialoog van Plato over de leugen, stoort ons in onze verwaandheid nauwelijks. Eigenlijk, ja eigenlijk ging het hier om iets heel anders, en vermoedelijk – zo dacht althans de beroemde negentiende-eeuwse Plato-vertaler Friedrich Schleiermacher erover – was die dialoog over de leugen ook helemaal niet echt. De mens is het vindingrijkst als een tekst hem te dicht op de huid komt. Maar bovenal kun je met de voorliefde voor het tellen van woorden handig verbergen dat we inmiddels dan wel ettelijke woorden hebben voor dit fenomeen, maar dat daaruit niet noodzakelijk volgt dat we die ook als heldere begrippen gebruiken, dus dat ze bijdragen aan ons inzicht. Sterker nog: hoewel wij ons inbeelden een preciezer begrip te hebben van de leugen, gebruiken we zelfs dit kennelijk slechts schoorvoetend. Bevangen in de rechtvaardigingsmodus schrikken we ervoor terug een leugenaar ook leugenaar te noemen en boeken zo onver-

hoeds vooral vooruitgang in het verwarren van het ware en het valse, alsof het er voornamelijk om ging het niet goed te weten. Daarbij bagatelliseren we waar we maar kunnen: opscheppen, sjoemelen, bazelen, fantaseren, het met de waarheid niet zo nauw nemen – alles klinkt beter dan die ene bekentenis, die ons zwaarder valt dan wat ook: ‘Ja, ik heb gelogen.’

Want ook dat is een waarheid over de leugen: als iedereen altijd liegt, liegt uiteindelijk niemand. Iedereen sprak gewoon een andere taal.

Bij liegen hoort noodzakelijk een ik dat in het spreken zijn eigen regels volgt en er daarbij vooral op uit moet zijn niet als onontbeerlijk deel van de leugen herkend te worden. Dus hoe moeten we nadenken over uitgerekend datgene wat ontstaat uit de wil dat er vooral niet over wordt nagedacht? Hoe kun je zelfs maar onbedreigd kijken naar wat alleen bekeken wil worden opdat je het verkeerd begrijpt? Als iets raakt aan onze hoogsteigen belangen, ja ook geheimen, vluchten onze gedachten meteen alle kanten uit, het liefst naar het oneindige veld van voorbeelden en meteen daarna naar de moraal. Wanneer mag je liegen, wanneer mag je het niet? Bestaat de leugen om bestwil, de witte leugen, of alleen de zwarte? Kun je de leugen eigenlijk scheiden van de waarheid, of zijn de grenzen aangenaam vloeibaar? Trekt de waarheid uiteindelijk aan het langste eind, omdat ze de werkelijkheid aan haar kant heeft? Is de wereld ten langen leste rechtvaardig, straft een leugenaar door wat hij doet ook zichzelf, of blijft de eerlijke altijd de domme? Daar zijn ontelbare boeken over geschreven, vermoedelijk kon nooit een krant toe met niet minstens één verhaal over een leugenaar. Want iedereen heeft daarover graag en bovenal snel